

УДК 347.1

Орловська Я. Б.*аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін**Інституту права ім. І.Малиновського**Національного університету „Острозька академія”, адвокат*

МІСЦЕ І РОЛЬ ПРАВА ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ У ЗАГАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ

Постановка проблеми. Безпечне довкілля є основою життєдіяльності людини, тому забезпечення і охорона права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля є надзвичайно важливим завданням для України.

Досліджуючи постановлену проблему, В. В. Іванюшенко визначає, що право на безпечне для життя і здоров'я довкілля – це закріплена в Конституції і гарантована державою сукупність історично обумовлених ступенем розвитку суспільства можливостей кожного вільно користуватися безпечним довкіллям, стан якого відповідає встановленим нормативам його якості, з метою задоволення своїх життєво важливих потреб та інтересів. [1; с. 18]

Характеризуючи права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі цивільних немайнових прав

© Орловська Я. Б., 2019

© Національний університет «Острозька академія», 2019

-
- Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

необхідно спершу визначити природу немайнових прав у системі національного законодавства України.

Мета статті полягає у всебічному аналізі національного законодавства України у питаннях, пов'язаних із безпекою для життя та здоров'я довкілля фізичних осіб, а також у визначенні місця і ролі права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих цивільних немайнових прав.

Завдання: дослідити систему особистих немайнових прав фізичної особи в загальному, а також правовідносини, що виникають внаслідок порушення права фізичної особи на безпечне довкілля в рамках інституту особистих немайнових прав фізичної особи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особисті немайнові відносини є одним із різновидів цивільних правовідносин. Цивільні правовідносини – це опосередкований нормами об'єктивного цивільного права соціальний зв'язок між суб'єктами цивільного права, що встановлюється на визначених законом підставах з метою задоволення інтересів учасників цивільних відносин у певних матеріальних або нематеріальних благах і зумовлює виникнення у них суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, можливість реалізації яких забезпечується належним правовим механізмом захисту суб'єктивних цивільних прав.

Зокрема стаття 269 Цивільного кодексу України, який набрав чинності 1 січня 2004 року передбачає, що 1) особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом, 2) особисті немайнові права фізичної особи не мають економічного змісту, 3) особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою, 4) фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав, 4) особистими немайновими правами фізична особа

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

володіє довічно. Дана норма показує, що немайнові права фізичної особи є її природними правами, які нерозривно з нею пов'язані. Відповідно вона встановлює зв'язок між фізичною особою та державою, що виражається в захисті основоположних немайнових прав з боку держави завдяки правовим нормам, які покликані стати на захист немайнових прав фізичної особи [2].

Конституція України, яка набрала чинності 28 червня 1996 року у статті 50 передбачає, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [3].

Право громадян України на безпечне для життя і здоров'я довкілля поряд з Конституцією закріплено у кодексах України: Земельному, Лісовому, Про надра, Водному, а також законах України "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про природно-заповідний фонд України", "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення", "Про охорону атмосферного повітря", "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку", "Про екологічну експертизу", "Про відходи", а також інших нормативних актах, розроблених на підставі вимог Основного Закону.

Цивільний кодекс України у Другій книзі під назвою «Особисті немайнові права фізичної особи» окреслив основні немайнові права фізичної особи до яких, зокрема, відніс право на життя, право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Як зазначає Е.Мухамєдова, положення Конституції та Цивільного кодексу отримали подальший розвиток та уточнення у вітчизняному

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

галузевому законодавстві, наприклад, у законах «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про захист прав споживачів», «Про охорону атмосферного повітря», «Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини» тощо. Такий підхід законодавця щодо детального врегулювання екологічних прав людини свідчить про усвідомлення ним першочерговості та важливості забезпечення належних еколого-правових умов кожній людині. Направленість законодавчо-правової регламентації цих відносин вплинула й на зміст наукових досліджень. Різноманітним питанням прав людини в екологічній сфері присвячена чимала кількість праць у конституційному праві, у теорії держави і права, в екологічному праві тощо. Щодо цивільного права, то проблемам екологічних прав людини у приватноправовій науці не приділялося належної уваги. Такий стан справ пояснюється динамікою його нормативного закріплення в цивільному законодавстві, адже право на безпечне для життя і здоров'я довкілля як особисте немайнове право, що забезпечує природне існування фізичної особи.[4; с.162]

Стрімке зростання техносфери, інтенсивний розвиток промисловості роблять усе більш гострою та актуальною проблему практичної реалізації права на безпечне довкілля для життя і здоров'я кожної фізичної особи. Вагоме значення в механізмі забезпечення цього права мають положення ст.50 Конституції України та Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Право на охорону здоров'я, що передбачає безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище та на відшкодування заподіяної шкоди, передбачене також в «Основах законодавства України про охорону здоров'я». [4; с.165] Цими актами гарантується забезпечення екологічних прав громадян: передбачено

-
- Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

компенсацію шкоди, заподіяної здоров'ю та майну громадян; право кожного на подання до суду позову про відшкодування шкоди, заподіяної його здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище [5]. Варто зазначити, що в жодному з цих актів не конкретизується можливість відшкодування моральної шкоди. Але завдяки включенню права на безпечне для життя і здоров'я довкілля до каталогу особистих немайнових прав у фізичної особи, право якої порушено, виникає можливість відшкодування майнової та/або моральної шкоди відповідно до цивільного законодавства. Це ще раз засвідчує значення приватноправової охорони права на безпечне для життя і здоров'я довкілля у правовому механізмі його реалізації. [4, с.166]

Цивільно-правовий захист права на безпечне для життя і здоров'я довкілля (права на сприятливе довкілля, на використання чистого повітря, чистої питної води, на належні умови життя, відпочинку тощо) має першочергове значення для кожної людини в нашій країні. Адже сьогодні й досі продовжують нагадувати про себе наслідки Чорнобильської катастрофи, найтяжчого в історії людства техногенного лиха, добре відомого як ученим, так і політикам усього світу. Внаслідок аварії відбулося значне забруднення навколишнього середовища (понад 145 тис. кв. м території України), що залишило свій трагічний відбиток у житті та здоров'ї понад п'ять мільйонів людей. [6]

Тому з урахуванням великої ролі природних факторів в життєдіяльності людини та суспільства в цілому, формування права та функціонування держави, у дослідженні права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля та його ефективності необхідно спочатку звернути увагу на реальний стан природного середовища та взаємодію системи «природа — людина — суспільство».

-
- Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

Якщо звернутися до Концепції розвитку охорони здоров'я населення України, затвердженої наказом Президента від 7 грудня 2000 р., то побачимо що у цьому нормативно-правовому акті незадовільна екологічна ситуація, що ускладнена наслідками Чорнобильської катастрофи, названа однією з передумов необхідності визначення основних напрямів розвитку охорони здоров'я населення України. [7]

Також варто зазначити, що на рівні закону України була затверджена Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 р.р. Вона передбачала, що заплановані реформи в екологічній сфері створюватимуть передумови для подальшого розвитку та вдосконалення екологічного законодавства України, сприятимуть забезпеченню екологічної безпеки тощо. Ці досить корисні та цілком виправдані настанови належало впровадити як механізми, що сприятимуть інтеграції політики у галузі охорони довкілля та використання природних ресурсів у стратегію соціально-екологічних реформ. [8]

Приватноправове закріплення права на життя, здоров'я, безпечне довкілля є найбільш значущою та прогресивною тенденцією розвитку законодавства й у сфері екологічних прав людини. Адже задекларована можливість відшкодування шкоди, завданої життю та здоров'ю фізичної особи внаслідок порушення її права на безпечне довкілля, що передбачена Конституцією України та спеціальними галузевими законами, має швидше характер принципу, ніж реального механізму. З цього приводу слушно навести думку М.Матузова щодо Конституції РФ про те, що розділ про права і свободи людини і громадянина в Основному Законі РФ є певною мірою прикрасою правової системи сучасної Росії, найповнішим нормативним вираженням її демократичних устремлінь. [9; с. 146] Майже так само можна сказати й щодо закріплення екологічних прав людини на

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

рівні Конституції нашої держави та у спеціальних законах. Сьогодні в Україні спостерігається цілковите усвідомлення як ролі природи в житті кожної людини, так і її важкого стану, викликаного ігноруванням екологічних вимог у процесі суспільного розвитку. Конституція містить ряд важливих норм, на основі яких кризова екологічна ситуація може поступово долатися. Проте практика свідчить, що прогресивні положення Конституції як загального характеру, так і спеціальні екологічні положення, що мають величезний нормативний потенціал, залишаються нереалізованими.

Проте розміщення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Книзі другій Цивільного кодексу України надає можливість використання цивільно-правових засобів захисту суб'єктивних прав особи в екологічній сфері та сприяє забезпеченню їх реалізації. Правовідносини, що виникають унаслідок порушення права фізичної особи на безпечне довкілля, можуть розглядатися в рамках інституту особистих немайнових прав фізичної особи та як різновид деліктних зобов'язань (наприклад, якщо здоров'ю людини було заподіяно шкоду одноразовою подією — аварія з певними екологічними наслідками). Тим самим цивільне законодавство передбачає конкретні засоби захисту права кожної особи на безпечне навколишнє середовище. Це дає підстави вести мову про наявність приватноправового механізму реалізації права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля. [4; с.167,168]

Як зазначає Коренькова Т.Ю., право на безпечне для життя і здоров'я довкілля базується на взаємодії людини і навколишнього природного середовища. Фізична особа може зазнати негативного впливу від прояву техногенної або природної небезпеки, тому потребує державного захисту, в тому числі і залучені до суспільно-корисної праці в сфері матеріального

-
- Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

виробництва. Зміст цього права безпосередньо пов'язаний із розумінням і характеристикою безпечного довкілля. Юридичними критеріями цього визначення є нормативи екологічної безпеки, а саме: гранично допустимі норми концентрації забруднених речовин у навколишньому природному середовищі; гранично допустимі рівні акустичного, електромагнітного, радіаційного та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище; гранично допустимий вміст шкідливих речовин у продуктах харчування. [10;с.32]

Андрейцев В.І. вважає, що систему гарантій забезпечення екологічних прав громадян України визначено у статті 10 Закону України від 25 червня 1991 року № 41 «Про охорону навколишнього природного середовища», який забезпечив комплексне регулювання екологічних відносин із урахуванням чинної природоохоронної практики України та міжнародного досвіду в цій сфері. До екологічно-правових гарантій віднесено: 1) проведення заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища на державному рівні; 2) обов'язок суб'єктів господарювання та керівних органів здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу їх діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації народногосподарських об'єктів; 3) участь громадських об'єднань та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища; 4) здійснення державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; 5) компенсацію в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; 6) невідворотність

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; 7) створення та функціонування мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації. Безперечно, зазначені гарантії сприяють нормальному здійсненню фізичними особами своїх екологічних прав на безпечне довкілля.

Останніми роками було написано значна кількість наукових робіт, присвячених цьому питанню. Значної уваги критеріям права на екологічну безпеку присвятив у своїх роботах Андрейцев В.І. На його думку критеріями права на екологічну безпеку є нормативи екологічної безпеки, якими вважаються нормативи гранично-дозволених концентрацій забруднювальних речовин у воді, повітрі, ґрунті, гранично-дозволені рівні акустичного, електромагнітного впливу. [11; с.76]

На думку В.Л. Бредіхіної критеріями права на екологічну безпеку є нормативи якості довкілля, гранично-дозволені нормативи впливу на довкілля, санітарно-гігієнічні нормативи. В.Л. Бредіхіна також зазначала, що «ефективність забезпечення екологічної безпеки населення може визначатися за допомогою сукупності показників: об'єктивного стану здоров'я населення, що мешкає у певній місцевості; якості навколишнього природного середовища та його компонентів на цій території, ступеня реальної реалізації таких правових можливостей, що надає законодавство громадянам у сфері екологічної безпеки». Чи є ці показники критеріями права на екологічну безпеку, чи це лише показники ефективності механізму правового забезпечення цього права, залишається незрозумілим. [12; с.28]

Васильєва М.І. пропонує вважати здоров'я довкілля (живої природи) показником (ознакою) його сприятливості для людини, і відповідно,

-
- Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

порушення здоров'я довкілля повинні вважатися посяганнями на об'єкт права громадян на сприятливе довкілля. [13; с.88]

Розглядаючи структуру цивільних правовідносин з приводу особистого немайнового права на безпечне природне середовище, ми виходитимемо з того, що зазначене право у чинній редакції ст. 293 ЦК України відображене як право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, а в науці цивільного права також іменується правом на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище. На думку Малеїної М.Н., особисте немайнове право на сприятливе навколишнє середовище має позитивний зміст і складається з правомочностей по використанню, зміні навколишнього середовища, отриманню інформації про санітарно-епідеміологічний стан. Правомочність з використання сприятливого навколишнього середовища полягає у можливості дихати чистим повітрям, користуватися природними чистими плодами і благами природи, не піддаватися впливу шуму, вібрації та ін.; ця правомочність здійснюється без спеціального оформлення. Правомочність по зміні навколишнього середовища надає можливість вчиняти дії, що сприяють створенню сприятливого середовища існування. З'явилися можливості частково регулювати клімат в певному регіоні. Відомі технологічні способи впливу на погоду: використання авіації, стрільба зі спеціальних гармат по хмарах, розпилення рідкого азоту для розсіювання туману та інші. Як справедливо зазначає Малеїна М.Н., враховуючи нерозривність і взаємний вплив екологічного стану особи і санітарно-епідеміологічного благополуччя населення, слід чітко визначити межі здійснення правомочності громадян по зміні навколишнього середовища. Водночас слід зробити застереження, що дослідження Малеїної М.Н. стосуються саме навколишнього, а не навколишнього природного середовища. [14; с.99-104] Малюга Л.В.

-
- Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

виходить із загальної конструкції особистого немайнового права як можливості набувати, здійснювати (реалізовувати) особисте немайнове благо і вважає, що особисте немайнове право на безпечне довкілля має позитивний зміст і складається з правомочностей по використанню, зміні довкілля, отриманню інформації про санітарно-епідеміологічний стан. [15; с.10,11]

Науковець вважає, що неможливо погодитися з думкою про те, що право на безпечне довкілля — це фактично право вимагати дотримання еколого-правових нормативів, відповідно до яких визнається лише можливість користуватися довкіллям відповідно до еколого-правових нормативів.

Толстой В.С. вважає, що особисте немайнове право на безпечне навколишнє середовище включає в себе можливість дихати тим повітрям, яке оточує місце його проживання чи перебування, пити незіпсовану воду, харчуватися і насолоджуватися виглядом природних рослин, слухати спів птахів, а не шум моторів тощо. Якщо особа позбавлена можливості користуватися здоровим середовищем, то навіть за відсутності явно вираженої шкоди людина вправі вимагати припинення такого порушення. [16; с.77] Ніколаєв О.В. сформулював таке визначення права громадянина на безпечне навколишнє середовище — це можливість громадянина знаходитися в навколишньому середовищі, в якому є в наявності необхідні та достатні для існування теперішнього та майбутніх поколінь, якість якого здатна забезпечити повний душевний добробут і естетичні потреби людини, а також відповідність гігієнічним вимогам, що задовольняють вимоги теперішнього та майбутніх поколінь, не ставлячи під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти власні потреби; можливість вимагати від держави, муніципальних утворень, юридичних та фізичних

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

осіб здійснення активних дій чи утримання від дій, які можуть призвести до зменшення одного з критеріїв сприятливості навколишнього середовища; можливість застосування заходів самозахисту, звернення за захистом до державних правоохоронних чи міжнародних органів у випадку зменшення одного з критеріїв сприятливості навколишнього середовища. [17; с.8] Боровська І. стверджує, що юридична конструкція змісту особистого цивільного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля включає такі повноваження: 1) користуватися довкіллям, придатним для нормальної життєдіяльності людини; строк дії цього повноваження необмежений, воно полягає у володінні громадянином абсолютним правом проживати і вести не заборонену законом діяльність у таких умовах довкілля, які не впливають негативно на стан здоров'я; 2) вимагати від держави, юридичних і фізичних осіб виконання ними правових обов'язків для забезпечення такого стану довкілля, який не порушує право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; на думку Боровської І., це повноваження включає і право вимагати надання своєчасної, повної і достовірної інформації про стан довкілля і заходи щодо його охорони; 3) звертатися з вимогою про захист порушеного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. [18; с.267-269]

Анісімова Г.В. вважає, що це право кожного мешкати у безпечному навколишньому природному середовищі, а у разі порушення цього права — домагатися захисту в установленому законом порядку. [19; с.16] Бредіхіна В.Л. стверджує, що структура права на безпечне навколишнє природне середовище як суб'єктивного включає такі основні елементи: 1) право проживання у навколишньому середовищі, безпечному для життя і здоров'я людини; 2) право на безпечне природокористування; 3) можливість здійснювати власні правомірні дії з реалізації та захисту права

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

на безпечне довкілля; 4) право вимагати від усіх зобов'язаних осіб (у тому числі й від держави) виконання визначених дій, спрямованих на реалізацію цього права; 5) право на звернення у відповідні органи з метою захисту порушеного права; здійснення його захисту всіма правовими способами (у деяких випадках — самозахист). Право на безпечне навколишнє середовище як суб'єктивне право виявляється як пасивно (факт проживання в безпечному для життя і здоров'я навколишньому середовищі), так і активно (правомірні дії, які реалізують це право), що становить відповідно його юридичний та матеріальний зміст. [20; с.19,20]

Узагальнюючи визначення та погляди науковців з даного питання, можна стверджувати, що автори виділяють такі правомочності у складі особистого немайнового права на безпечне довкілля: правомочність на вільне користування сприятливим чи безпечним навколишнім природним середовищем та його компонентами як усіма разом, так і кожним окремо; правомочність вимагати від зобов'язаних осіб не порушувати суб'єктивне право, сприяти у його реалізації; правомочність на захист, у тому числі самозахист; деякі автори називають і правомочність на отримання інформації про ті чи інші аспекти стану навколишнього природного середовища.

Зазначеним науковцям заперечує І.В. Спасибо-Фатєєва, яка вважає, що такі можливості носія особистого немайнового права на сприятливе для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, як: можливість користуватися здоровим і сприятливим для життя природним середовищем, у т. ч. дихати чистим атмосферним повітрям, споживати чисту питну воду, ходити по незабрудненій землі, плавати у чистих водоймах тощо, а також можливість знаходитися у сприятливому для життя і здоров'я середовищі, не вміщуються у тріаду правомочностей носія

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

суб'єктивного права, так як вони безпосередньо не є ані правом на власні дії, ані правом вимоги, ані правом захисту. Детальний аналіз змісту зазначеного особистого немайнового права можливий лише з урахуванням принципу парності особистого немайнового права на сприятливе для життя і здоров'я навколишнє природне середовище та права власності, яке в цьому контексті стосується зазначеного особистого немайнового права з боку відшкодування шкоди, завданої власнику земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель у зв'язку із зниженням їх цінності (ст. 394 ЦК). Тобто, останнє є проявом правомочності захисту майнового права — права власності, оскільки воно було порушене несприятливими змінами навколишнього природного середовища. Спасибо-Фатєєва І.В. зазначає, що феномен парних прав у тому, що протилежні за своєю природою, вони взаємно пов'язані, і цей зв'язок веде до взаємної обумовленості, взаємозалежності і взаємодоповнюваності. [21;с.161,162]

На думку Є.А. Суханова, особливістю особистих немайнових прав є те, що в їх структурі відсутня одна з правомочностей, характерна для решти абсолютних прав: управомочена особа здійснює приналежні їй особисті немайнові права за рамками права, тож характерними є лише дві правомочності: можливість вимагати від невизначеного кола зобов'язаних осіб утримання від порушення її права та можливість застосувати у випадку порушення її права встановлені законом засоби захисту. [22; с.887,888]

Можна зробити висновок, що права, які протягом усієї історії людства були лише фактичними, у тому числі — можливість дихати чистим повітрям, споживати чисту питну воду, вільно користуватися природними багатствами тощо, на даний момент потребують переведення у юридичну площину, дані права будуть гарантовані на законодавчому рівні, бо

-
- Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

поступово, однак невідворотно зникають чи змінюються у гірший бік ті блага, що виступають об'єктом відповідного суб'єктивного права. Як наслідок, уже сьогодні не всі перелічені вище можливості можуть бути реалізовані (наприклад, пити чисту воду, користуватися незабрудненими водоймами), і без належного правового захисту в недалекому майбутньому така доля спіткає всі інші.

Україна, як суб'єкт міжнародного права, керуючись пріоритетами Міжнародних договорів, повинна забезпечувати можливість реалізації та захист прав громадян, у першу чергу на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Це проявляється в підписанні та ратифікації важливих документів у галузі збереження природи, її біорізноманіття, прав людини на безпечне довкілля, а головне – виконання їх положень.

Як зазначає Шульга Є.В. за роки незалежності в Україні розроблено цілу низку природоохоронних законодавчих актів. Україна у даний час є стороною більш ніж 40 міжнародних природоохоронних конвенцій, котрі стали частинами національного законодавства. Серед них першочергове значення з огляду на розвиток поняття права на безпечне довкілля мають: Конвенція ЄЕК ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Оргуська конвенція) та Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті (Конвенція Еспо). Обидві вони ратифіковані Україною. [23; с.234] Наша країна була активною учасницею глобальних Самітів ООН із довкілля та сталого розвитку у Ріо-де-Жанейро (1992) та Йоганнесбурзі (2002). Як відомо, першим принципом «Декларації Ріо» проголошувалося: турбота про людей займає центральне місце в зусиллях щодо забезпечення сталого розвитку. Вони мають право на здорове і плідне життя у гармонії з природою. [24] У

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

Йоганнесбурзькій декларації зі сталого розвитку підтверджувалася прихильність меті будівництва гуманного, справедливого і турботливого глобального співтовариства, котре усвідомлює, що всі потребують людської гідності.

Ратифікація Україною 17 червня 1997 року Конвенції про захист прав людини та основних свобод стала відправною точкою для початку входження нашої держави у європейський політико-правовий простір.

Окрім того, не слід забувати про те, що Україна є однією з держав- правонаступниць СРСР у частині приєднання до міжнародних екологічних конвенцій. Все це змушує нашу державу нести на собі тягар відповідальності за проведення власної екологічної політики та впровадження загальносвітових тенденцій екологічного розвитку. До того ж, Україна підтвердила понад 40 міжнародних природоохоронних конвенцій глобального та регіонального значення, серед яких: Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як середовища існування водоплавних птахів (1971 р.); Конвенція про охорону всесвітньої культурної й природної спадщини (1972 р.); Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ їх існування в Європі (1979 р.); Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (1979 р.); Віденська конвенція про охорону озонового шару (1985 р.); Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (1992 р.); Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер (1992 р.); Конвенція про охорону біологічного різноманіття (1992 р.); Конвенція про ядерну безпеку (1994 р.); Організаційна Конвенція (1999 р.). Зважаючи на це, більшість міжнародних угод є легітимними і обов'язковими на території Української держави. [23; с.234]

-
- Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

Дані міжнародно-правові акти визначають насамперед поняття та правовий статус суб'єктів та об'єкти міжнародно-правової охорони довкілля. Так, до суб'єктів міжнародно-правової охорони навколишнього природного середовища належать держави, міжнародні міжурядові та неурядові організації. До останніх слід віднести такі спеціальні установи Організації Об'єднаних Націй, як: Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО, рік заснування – 1945); Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ, 1948 р.); Міжнародна організація стандартизації (МОС, 1947 р.); Міжнародна морська організація (ММО, 1948 р.); Всесвітня метеорологічна організація (ВМО, 1950 р.); Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ, 1957 р.); Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП, 1972 р.); Програма розвитку ООН (ПРООН, 1965 р.); Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО, 1966 р.) тощо. Окрім того, до міжнародних неурядових природоохоронних організацій міжнародні акти відносять Міжнародний союз охорони природи (МСОП, 1948 р.); Всесвітній фонд дикої природи (ВФДП, 1961 р.); Грінпіс (1971 р.); Всесвітній альянс екологічного права; Центр міжнародного права навколишнього середовища. Дані міжурядові та неурядові міжнародні організації беруть активну участь у розробці міжнародних договорів у сфері міжнародного екологічного права, щодо яких сьогодні спостерігається тенденція зростання. Водночас, поряд із зростанням ролі міжнародних договорів зростає і значення міжнародного екологічного звичаю. Механізм взаємодії договору і звичаю зумовлений тим, що більшість норм діють одночасно і як договірні, і як звичаєві. [25; с.12] Основними об'єктами міжнародно-правової охорони довкілля вважаються Світовий океан, внутрішні води, флора і фауна, атмосферне

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

повітря, космічний простір, об'єкти загальнолюдського надбання (Антарктида, Місяць тощо). [26; с.399]

Проте очевидно, що створення широкого кола міжнародних міжурядових та неурядових організацій, а також підписання значного масиву конвенцій, угод та інших актів лише декларує екологічні права громадян. Але дещо поза увагою залишається механізм їх реалізації, підкріплення примусом задля забезпечення їх ефективності. Саме ефективність є визначальним фактором дієвості того чи іншого міжнародно-правового акта, на якому слід зосередити основну увагу. Під поняттям «ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення конвенції» Л. В. Пастухова визначає ступінь їх реального впливу на виконання державами-учасницями своїх зобов'язань щодо гарантування кожній людині, яка знаходиться під їхньою юрисдикцією, прав і свобод, визначених Конвенцією та протоколами до неї. [27; с.148]

Проте, як вважають деякі вчені, наразі простежується так званий процес «правопорушності» міжнародних конвенцій, зокрема в екологічній сфері, що за переконанням Л. В. Пастухової є свідченням рівня ефективності превентивної функції рішень міжнародних організацій (зокрема Європейського суду з прав людини), спрямованих на усунення перешкод на шляху реалізації громадянами держав-відповідачів своїх конвенційних прав.

Звичайно, не можна говорити про повну неефективність міжнародноправових конвенцій, адже одним із основних механізмів забезпечення їх виконання є таке поняття, як «інститут міжнародно-правової відповідальності держав», який вже давно увійшов у науковий обіг, особливо зарубіжних вчених. [27; с.150]

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

Окремою причиною неефективності міжнародно-правових норм на національному рівні є також наявність суперечностей між нормами національного права та міжнародних норм. Дедалі частіше міжнародні правові акти не виконуються внаслідок суперечностей з нормами національного права. Так, причини даного явища А.Л. Федорова вбачає в наступному: по-перше, в наявності протиріч, що виникають внаслідок слабкої експертизи або відсутності експертизи законодавства на відповідність міжнародним нормам; по-друге, так звані протиріччя розвитку; по-третє, протиріччя, що можуть виникати у результаті національної правозастосовної практики. [28; с.156,157]

Проте, слід наголосити на загальновідомому факті, відповідно до якого норми міжнародного права застосовуються за наявності суперечностей між ними і законодавчими актами України, окрім Основного Закону, норми якого мають найвищу юридичну силу. Це породжує такі явища, як неефективність міжнародно-правових засобів реалізації міжнародних актів. З огляду на виділення окремими вченими показників ефективності на прикладі Конвенції з прав людини можна узагальнити наступні показники ефективності міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції, серед яких: вчинення (або не вчинення) окремими державами-учасницями на основі відповідних юридичних актів міжнародних організацій певних дій, заходів, спрямованих на виконання ними власних зобов'язань за Конвенціями; рівень реальної можливості використання громадянами цих держав прав і свобод, визначених конвенцією. [27; с.149]

Висновок. З урахуванням викладеного вище, можна стверджувати, що право фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля є одним із різновидів системи немайнових прав, яке базується на

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

загальнолюдському природному праві людини на безпеку, що знайшло своє відображення у Основному Законі – Конституції, нормах міжнародного права, які ратифіковані Верховною Радою України, Цивільному кодексі України та інших нормативно правових актах, що регулюють захист прав людини в контексті безпечного для життя та здоров'я довкілля.

По-перше, дане право нерозривно пов'язане із правом людини на життя та здоров'я, що характеризує його гуманістичну спрямованість та обумовлює особливу законодавчу гарантованість.

По-друге, право фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля має здебільшого немайновий характер, проте воно не виключає право людини на відшкодування майнової та моральної шкоди у зв'язку із заподіянням їй шкоди у контексті порушення її права на безпечне довкілля, як біологічному і соціальному організмі.

По-третє, право фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля є невід'ємною частиною фізичної особи, воно не може бути відчуженим. Також дане право є елементом еколого-соціального добробуту та безпеки людини, в певній екологічній обстановці під впливом існуючих екологічних загроз, індустріальному та науковому розвитку держави, її послідовності в реалізації на законодавчому рівні норм міжнародного права, шляхом імплементації Конвенцій, Декларацій, міжнародних договорів та виконання зобв'язань, покладених на державу-учасницю.

Також можна стверджувати, що зміст даного права має тенденцію до розвитку та розширення, оскільки на сьогоднішній час держава Україна має тенденцію до зміни національного законодавства та приведення у відповідність його до міжнародних стандартів, внаслідок чого у фізичних

-
- Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

осіб з'являються нові механізми для реалізації своїх основоположних прав, зокрема і у сфері безпечного для життя і здоров'я довкілля.

Список використаних джерел

1. Іванюшенко В.В. Право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля: поняття та зміст. / В.В. Іванюшенко // Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – К., 2010. – Вип. 6. – Т. 1. – С. 17–23.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.
3. Конституція України від 28 червня 1996 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1996. № 30. – 141 с.
4. Мухамедова Е. Е. Право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля. / Е. Е. Мухамедова // Право України: Юридичний журнал. – 2010.- № 5 ст.163-169
5. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України редакція від 18.12.2019 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 41, ст.546.
6. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ // Відомості Верховної Ради України, 1993 р., N 4, ст. 19.
7. Про Концепцію розвитку охорони здоров'я населення України: Указ Президента України від 07.12.2000р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1313/2000>.
8. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки: Закон України від 21.09.

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

2000 р.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1989-14>.

9. Матузов М.І. Актуальные проблемы теории права. / М. І. Матузов // Гос. Акад. Права, 2003. – 510 с.

10. Коренькова Т.Ю. Соціально-виховна робота із засудженими щодо їх права на безпечне довкілля як засобу їх реінтеграції. / Т.Ю. Коренькова// Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, Чернігів, 2018р.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2018/10/Zbirnik-ekologija-2018-rik-2vipravl..pdf>

11. Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки / В.І. Андрейцев // навч. та наук.-практ. посіб. Київ. 2002. – 332с.

12. Бредихіна В.Л. Основні засади правового захисту населення від негативного впливу навколишнього природного середовища / В.Л. Бредихіна // Правове регулювання екологічної безпеки в Україні / [Гетьман А.П., Шульга, М.В., Бредихіна В.Л. та ін] . – Х.:Право, 2012 – 296 с.

13. Васильєва М.И. О применении в праве экологических критериев благоприятности окружающей среды» / М.И. Васильєва // Государство и право. – 2002. – № 11. – С. 84-92.

14. Малейна М.М. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита / М.Н. Малейна. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : МЗ Пресс, 2001. — 224 с.

15. Малюга Л.В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві, теоретичні основи та проблеми правового забезпечення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Л.В. Малюга. — К., 2004. — 22 с

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

16. Толстой В.С. Личные неимущественные правоотношения / Толстой В.С. — М.: Изд-во АПК и ППРО, 2009. — 216 с.
17. Николаев О.В. Защита права гражданина на благоприятную окружающую среду по гражданскому законодательству Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А.В. Николаев — М., 2004. — 21 с.
18. Боровська І. Зміст права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як об'єкт цивільного права / І. Боровська // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2004. — № 1. — С. 265-270.
19. Анісімова Г.В. Здійснення громадянами екологічних прав: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.06 / Г.В. Анісімова. — Х., 1996. — 22 с.
20. Бредіхіна В.Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище / За ред. проф. М.В. Шульги: Монографія. — Харків : Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. — 168 с
21. Спасибо-Фатєєва І.В. Парные права или еще одна попытка разобраться с личными неимущественными правами, сопоставить их с имущественными правами и определить значимость категории «парные права» и их виды / И.В. СпасибоФатеева // Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения: Сб. статей и иных материалов / Под ред. Р.А. Стефанчука. — К. : ЮрИнком Интер, 2010. — С. 139-165.
22. Суханов Є.О. Российское гражданское право: Учебник: В 2 т. — Т. I: Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. Личные неимущественные права / Отв. ред. Е.А. Суханов. — 2-е изд., стереотип. — М. : Статут, 2011. — 958 с.

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

23. Шульга Є. В. Окремі аспекти ефективності міжнародно-правового захисту прав людини на сприятливе навколишнє середовище / Є. В. Шульга // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. – 2015. – Вип. 213(1). – С. 233-238

24. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку, 1992: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455

25. Шевкунова Є.О. Джерела міжнародного екологічного права: становлення та розвиток : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11. «Міжнародне право» / Є. О. Шевкунова. – К., 2014. – 18 с .

26. Екологічне право : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. А.П. Гетьмана. – Х. : Право, 2013. – 432.

27. Пастухова Л.В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини» : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Пастухова Лариса Вікторівна. – Львів, 2003. – 165 с

28. Федорова А.Л. Міжнародно-правові зобов'язання України з Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод» : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Федорова Алла Леонідівна. – К., 2003. – 187 с.

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.

Орловська Я. Б.

Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав

Розвиток суспільних відносин на сучасному етапі, значна активізація політичних, соціальних, економічних змін має суттєвий вплив на реалізацію прав фізичних осіб. Аналіз місця і ролі права фізичної особи на безпечне життя і здоров'я довкілля відіграє важливе значення, особливо враховуючи інтеграцію України до Європейського Союзу. Процес індустріалізації та глобалізації на даний момент призводить до суттєвих негативних змін у навколишньому середовищі, що у майбутньому може негативно позначитися на забезпеченні прав фізичних осіб на безпечне довкілля загалом. На даному етапі постає необхідність у розвитку та реалізації даних прав фізичних осіб на рівні українського національного законодавства.

Під час написання статті досліджено систему особистих немайнових прав фізичної особи в загальному, а також правовідносини, що виникають внаслідок порушення права фізичної особи на безпечне довкілля в рамках інституту особистих немайнових прав фізичної особи та як різновид деліктних зобов'язань.

Ключові слова: особисті немайнові права, фізична особа, право на життя, право на здоров'я, право на безпеку довкілля.

▪ Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав / Я. Б. Орловська // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2019. – № 2(20) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n2/19oybonp.pdf>.